

Δήμητρα Σφενδόνη-Μέντζου

ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ

ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ – ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ

Θεωρίες της Γνώσης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ

Κάθε γνήσιο αντίτυπο φέρει την υπογραφή του συγγραφέα

Για επικοινωνία με τη συγγραφέα:

Τηλ.: 2310.453.684 και 2310.99.73.25

e-mail: sfendoni@edlit.auth.gr

ISBN 978-960-456-326-5

© Copyright, 2012, Εκδόσεις ΖΗΤΗ, Δήμητρα Σφενδόνη-Μέντζου

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτοστοιχειοθεσία

Εκτύπωση

Βιβλιοδεσία

Π. ΖΗΤΗ & Σια ΟΕ

18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας

Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19

Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229 • e-mail: info@ziti.gr

www.ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη

Τηλ.: 2310.203.720, Fax: 2310.211.305 • e-mail: sales@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ - ΕΝΩΣΗ ΕΚΔΟΤΩΝ ΒΙΒΛΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:

Στοά του Βιβλίου (Πεσμαζόγλου 5), 105 64 Αθήνα • Τηλ.-Fax: 210.3211.097

ΑΠΟΘΗΚΗ ΑΘΗΝΩΝ - ΠΩΛΗΣΗ ΧΟΝΔΡΙΚΗ:

Ασκληπιού 60, 114 71 Αθήνα

Τηλ.-Fax: 210.3816.650 • e-mail: athina@ziti.gr

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: www.ziti.gr

*Στα παιδιά μου,
Βίκη και Χρήστο*

Πρόλογος

Στόχος μου στο βιβλίο αυτό είναι να ξεναγήσω τον αναγνώστη στην περιοχή του φιλοσοφικού στοχασμού που ασχολείται με το πρόβλημα της γνώσης. Στη διαδρομή που πρόκειται ν' ακολουθηθήθα ξεκινήσω από τα πιο γνωστά και οικεία μονοπάτια των δύο κλασικών φιλοσοφικών ρευμάτων, του Ορθολογισμού και του Εμπειρισμού. Στη συνέχεια, θα προχωρήσω στους πιο δύσβατους δρόμους του Πραγματισμού για μια περισσότερο αναλυτική και σε βάθος γνωριμία με ένα φιλοσοφικό ρεύμα πολύ νεότερο, βέβαια, σε σχέση με τα προηγούμενα, πολύ πιο ώριμο όμως, όπως πιστεύω, και ταυτόχρονα μεστό προδρομικών ιδεών που καρποφόρησαν ιδιαίτερα στον εικοστό αιώνα.

Οι λόγοι για τους οποίους έχω επιλέξει τη φιλοσοφία του Πραγματισμού ως το κεντρικό μοτίβο του βιβλίου μου είναι οι εξής: κατ' αρχήν, θα πρέπει να πω, αποτελεί βαθειά μου πεποίθηση, ότι το φιλοσοφικό αυτό ρεύμα, το οποίο έκανε την εμφάνισή του στα τέλη του 19ου αιώνα, προτείνει μια πιο σφαιρική και ταυτόχρονα απόλυτα δυναμική λύση στο πρόβλημα της γνώσης· κατά δεύτερο λόγο, αισθάνομαι έντονα το κενό που υπάρχει, τόσο στην Ελληνική βιβλιογραφία, όσο και στις Πανεπιστημιακές παραδόσεις και συγγράμματα, όσον αφορά τη φιλοσοφία του Πραγματισμού εν γένει και ειδικότερα το έργο του ιδρυτού του Charles S. Peirce.

Πρόθεσή μου, λοιπόν, είναι να καλύψω με το παρόν βιβλίο μου ένα μέρος του κενού αυτού, εφόσον ασχολούμαι ερευνητικά με τη σκέψη και το έργο του Charles S. Peirce για τρεις δεκαετίες, με αφετηριακό σημείο τη συγγραφή της διδακτορικής μου διατριβής, με θέμα «Πιθανότητα και τυχαίο στη Φιλοσοφία του C. S. Peirce». Έτσι,

το μέρος του βιβλίου που αναφέρεται στη θεωρία του νοήματος και της αλήθειας του Peirce αποτελεί καρπό, όχι μόνον του διδακτικού μου έργου, αλλά ταυτόχρονα εμπεριέχει υλικό πρωτότυπης ερευνητικής δουλειάς, μέρος της οποίας έχει δημοσιευθεί κυρίως σε ξένα φιλοσοφικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους.¹ Φέρει, έτσι, αναπόφευκτα τη σφραγίδα της δικής μου προσωπικής ερμηνείας της σκέψης του Αμερικανού φιλοσόφου.

Μια πρώτη μορφή του βιβλίου αυτού δημοσιεύθηκε το 2002 με κύριο σκοπό τη στήριξη του μαθήματός μου, «Θεωρία της Γνώσης» στον Τομέα Φιλοσοφίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Επειδή όμως η θεματική του προσήλκυσε το ενδιαφέρον ενός ερυσότερου αναγνωστικού κοινού, θεώρησα καλό να προχωρήσω σε μία νέα έκδοση το 2004. Προς τον σκοπό αυτό επεξεργάστηκα το κείμενο από την αρχή, επιφέροντας βελτιωτικές τροποποιήσεις και συμπληρώσεις, στην προσπάθειά μου να διατυπώσω με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη σαφήνεια και απλότητα τις αφηρημένες και δυσνόητες, πολλές φορές, έννοιες που συναντάει ο νέος, ή αμήνητος, αναγνώστης στον φιλοσοφικό λόγο.

---

1. Συγκεκριμένα αναφέρομαι στα εξής δημοσιεύματά μου: (1) *Πιθανότητα και τυχαίο στη Φιλοσοφία του C. S. Peirce* (διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη, 1980. (2) *Η φιλοσοφία του Πραγματισμού του C. S. Peirce: «Πώς να κάνουμε σαφείς τις ιδέες μας»*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 1984. (3) «Ο Δυναμικός χαρακτήρας της πραγματιστικής θεωρίας του νοήματος του C. S. Peirce», *Φιλοσοφία* 12 (1982): 359-378. (4) «Η Θεωρία των σημείων του C. S. Peirce: Σημειωτική, Οντολογία, Ερμηνευτική». *Πρακτικά της Ημερίδας της Ε.Φ.Ε.* στο Α.Π.Θ. Θεσσαλονίκη, 1986, σσ. 130-39. (5) "Towards a Potential-Pragmatic Account of C. S. Peirce's Theory of Truth", *Transactions of the C. S. Peirce Society*. Vol. 27 (1991): 27-77. (6) "The Role of Potentiality in C. S. Peirce's Tychism and in Contemporary Discussions in Quantum Mechanics and Micro-Physics." Στο E. Moore (ed.), *Charles S. Peirce and the Philosophy of Science: Papers from the 1989 Harvard Conference*. The University of Alabama Press, 1993, σ.σ. 246-261. (7) "Fallibilism and Truth: An Anti-Cartesian Alternative both to Dogmatism and Scepticism", *Επ. Επετ. Φιλ. Σχολής, Τμήμα Ψυχολογίας*, Τόμος Α. Θεσσαλονίκη, 1995. (8) "Peirce and Idealism." Στο K. Ketner (ed.), *Peirce and Contemporary Thought. A Collection of Essays by Plenary Session Speakers at the 1989 Harvard Conference*. Texas Tech Univ. Press, 1996. (9) "Peirce on Continuity and Laws of Nature", *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, vol. 33 (1997): 591-645. Το όγδοο, ένατο, δέκατο, ενδέκατο και δωδέκατο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου προκύπτουν κυρίως από τα δημοσιεύματά μου 1, 2, 3, 4, 5, 7 και 8.

Παράλληλα, όμως, θέλησα να επεξεργασθώ το κείμενό μου προς την κατεύθυνση της επιστημονικής πληρότητας και τεκμηρίωσης, με την προσθήκη ενός μεγάλου μέρους του ερευνητικού μου υλικού στις υποσημειώσεις, για να μην επιβαρύνει ιδιαίτερα τον μη ειδικό αναγνώστη, καθώς και με την παράθεση μιας αρκετά εκτενούς προτεινόμενης βιβλιογραφίας σχετικής με τις θεματικές ενότητες του βιβλίου.

Στην παρούσα τρίτη έκδοση θεώρησα καλό να προσθέσω ένα ακόμη κεφάλαιο με τον τίτλο «Αλήθεια και Φαλλιμπισμός στη θεωρία του C. S. Peirce», το οποίο προεκτείνει και συμπληρώνει την εξέταση της θεωρίας της αλήθειας του Peirce, όπως αυτή αναλύεται στα προηγούμενα κεφάλαια. Έχει όμως και τη θέση Επιλόγου, εφόσον προβαίνω στη διατύπωση συμπερασμάτων σχετικά με τα σημεία συμβολής της πραγματιστικής θεωρίας του Αμερικανού φιλοσόφου, τα οποία, κατά τη δική μου εκτίμηση, καθιστούν πολύ πιο ενδιαφέρουσα και γόνιμη τη θεωρία αυτή έναντι των δύο άλλων παραδοσιακών απαντήσεων στο πρόβλημα της γνώσης, του ορθολογισμού και του εμπειρισμού.

Τέλος, θεώρησα χρήσιμο, δεδομένου ότι η όλη πραγμάτευση του θέματος γίνεται με συγκεκριμένες αναφορές σε χωρία από τα ίδια τα κείμενα των φιλοσόφων που εξετάζω, να παραθέσω στο Επίμετρο του βιβλίου δύο σημαντικά κείμενα στον χώρο της Θεωρίας της Γνώσης: Ένα μεγάλο μέρος της *Πραγματείας πάνω στις αρχές της ανθρώπινης γνώσης*, του George Berkeley (*A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*) σε μετάφραση δική μου² και το κλασικό άρθρο του Peirce «Πώς να κάνουμε σαφείς τις ιδέες μας» (“How to Make our Ideas Clear”) σε μετάφραση επίσης δική μου.³

Θέλω να ελπίζω, ότι το βιβλίο αυτό θα προσφέρει την ευκαιρία, τόσο στον φοιτητή της φιλοσοφίας –αλλά και των άλλων επιστημών– όσο και στον μη ειδικό αναγνώστη, να εισαχθεί με έναν τρόπο

---

2. Επεξεργασμένη μορφή της μετάφρασής μου που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1971 στις Εκδόσεις Κωνσταντινίδη.

3. Επεξεργασμένη μορφή της μετάφρασής μου που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1984 (*Η φιλοσοφία του Πραγματισμού του C. S. Peirce*, Εκδόσεις Σάκκουλα).

απλό και κατανοητό στην περιοχή της Θεωρίας της Γνώσης. Με τη μελέτη των τελευταίων κεφαλαίων θα δοθεί ακόμη η ευκαιρία στον περισσότερο μνημένο αναγνώστη στον χώρο της φιλοσοφίας να περάσει σε ένα δεύτερο επίπεδο προβληματισμού που αναπτύσσεται σε σχέση με το πρόβλημα της γνώσης, για να γίνει έτσι το πέρασμα από τη θεωρία της γνώσης στην πραγματιστική θεωρία του νοήματος, της αλήθειας και της επιστημονικής έρευνας.

Δήμητρα Σφενδόνη-Μέντζου
Θεσσαλονίκη, Απρίλιος 2012

Περιεχόμενα

Πρόλογος	5
Εισαγωγή	13
1. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Ο CHARLES S. PEIRCE	
1. Εισαγωγή	21
2. Οι νέες ιδέες του Πραγματισμού ως απόρροια των επιστημονικών ιδεών του 19ου αιώνα	23
2. Η ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ RENÉ DESCARTES	
1. Εισαγωγή	31
2. Η Καρτεσιανή μέθοδος	32
2.1 Η καθολική αμφιβολία	32
2.2 Cogito ergo sum	35
2.3 Η res cogitans	37
2.4 Η σαφήνεια και ευκρίνεια των ιδεών	38
3. Η απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού	44
3.1 Τα είδη των ιδεών και οι έμφυτες ιδέες	45
3.2 Οι βαθμοί της ύπαρξης και τελειότητας στη Σχολαστική Φιλοσοφία	47
3.3 Τα στάδια της απόδειξης για την ύπαρξη του Θεού	48
4. Αλήθεια και πλάνη	50
5. Πρωτεύουσες και δευτερεύουσες ιδιότητες των σωμάτων και δυϊσμός των ουσιών	52
6. Η αιτιότητα και ο ρόλος των Μαθηματικών	54
7. Τελεολογία και ετερότητα	55
8. Κριτικές παρατηρήσεις	56

3. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ C.S. PEIRCE ΣΤΗΝ ΚΑΡΤΕΣΙΑΝΗ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ	
1. Εισαγωγή	59
2. Τα δύο αντικαρτεσιανά άρθρα του C.S. Peirce	60
2.1 «Ερωτήσεις σχετικά με ορισμένες ικανότητες που αποδίδονται στον άνθρωπο»	61
2.2 «Μερικές συνέπειες τεσσάρων ανικανοτήτων»	69
4. Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ JOHN LOCKE	
1. Εισαγωγή	73
2. Η νέα τροπή που έδωσε ο Locke στη θεωρία της γνώσης	73
3. Το πρόβλημα της πηγής των ιδεών: Η ψυχή είναι μία <i>tabula rasa</i>	74
4. Τα είδη των ιδεών	75
5. Οι λειτουργίες του νου	77
6. Πρωτεύουσες και δευτερεύουσες ιδιότητες	78
7. Αφηρημένες ιδέες	79
8. Η έννοια της ουσίας στη Σχολαστική Φιλοσοφία	81
9. Η γενική έννοια της ουσίας	82
10. Οι σωματικές ουσίες	83
11. Τα τρία είδη των ιδεών	86
12. Οι πνευματικές ουσίες	87
5. Ο ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ & Η ΑΥΛΟΚΡΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ GEORGE BERKELEY	
1. Εισαγωγή	91
2. Η καταπολέμηση του υλισμού από τον Berkeley	92
3. Η αυλοκρατική θεωρία του Berkeley	93
4. Κριτική της φιλοσοφίας του Locke	94
5. Η κριτική του Berkeley στις θέσεις του Locke	95
5.1 Η έννοια της υλικής ουσίας ως πηγή σκεπτικισμού	95
5.2 Η κατάργηση της διάκρισης ανάμεσα σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες ιδιότητες	97
5.3 <i>Esse est percipi</i>	98
6. Απόρριψη των αφηρημένων ιδεών	100
7. Απόρριψη της πραγματικότητας του 'καθόλου'	101
8. Η θεωρία της όρασης	102
9. Οι έννοιες του χώρου, του χρόνου και της κίνησης	103

10. Η αποκατάσταση της έννοιας του Θεού	104
11. Θεός και φυσική αιτιότητα	106
12. Κριτικές παρατηρήσεις για τη φιλοσοφία του Berkeley	107
6. Ο ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ DAVID HUME ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΙΤΙΟΤΗΤΑΣ	
1. Εισαγωγή	109
2. Εντυπώσεις και ιδέες	109
3. Ενορατική και αποδεικτική γνώση	117
4. Οι νόμοι του συνειρμού των παραστάσεων	118
4.1 Κριτική της έννοιας της ουσίας	120
4.2 Σχέση αιτίου και αποτελέσματος	121
5. Η ανάλυση της αιτιότητας	121
6. Κριτική για τις θέσεις του Hume	127
7. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ C.S. PEIRCE	
1. Εισαγωγή	129
2. Τα βασικά σημεία αντίθεσης του Peirce προς τον Εμπειρισμό	129
3. Ο αντι-νομιναλισμός του Peirce	130
8. Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΟΣ-ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ C.S. PEIRCE	
1. Εισαγωγή	133
1.1 Οι οντολογικές κατηγορίες	134
1.2 Η Πρωτότητα	138
1.3 Η Δευτερότητα	140
1.4 Η Τριτότητα	140
1.5 Η έννοια του δυνάμει	141
9. Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ C.S. PEIRCE	
1. Εισαγωγή	145
2. Οι πηγές της γένεσης του Πραγματισμού	145
3. Το περιεχόμενο της Πραγματιστικής θεωρίας του νοήματος	147
4. Η θεωρία της πίστης και της επιστημονικής έρευνας	149
4.1 Η πίστη	149
4.2 Οι μέθοδοι για την εδραίωση της πίστης	151

4.3 Η επιστημονική μέθοδος	153
4.4 Η σχέση πίστης-συνήθειας-δράσης	154
5. Ανάλυση του Πραγματιστικού αξιώματος	156
6. Ο ρεαλιστικός χαρακτήρας της θεωρίας του νοήματος	160
10. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ ΤΟΥ C.S. PEIRCE	
1. Εισαγωγή	165
1.1 Αλήθεια και πραγματικότητα	166
1.2 Διάκριση μεταξύ αλήθειας και πραγματικότητας	167
1.3 Πραγματικότητα και αλήθεια	168
1.4 Αλήθεια και αισθητή εμπειρία	169
11. ΑΛΗΘΕΙΑ & ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ C.S. PEIRCE	
1. Εισαγωγή	173
2. Αλήθεια και «λογικός φαταλισμός»	174
3. Η ερευνητική κοινότητα	177
4. Η φύση της θεωρίας της αλήθειας του Peirce	180
5. 'Απώτερο μέλλον' και 'ιδανικό όριο'	180
6. Αλήθεια και αντικειμενικός ιδεαλισμός	183
12. ΑΛΗΘΕΙΑ & ΦΑΛΛΙΜΠΙΛΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ C.S. PEIRCE: ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ	
1. Φαλλιμπιλισμός	193
2. Η επιστημονική κοινότητα	197
3. Γενικότητα-συνέχεια-νόμος	199
4. Φαλλιμπιλισμός και απροσδιοριστία	203
5. Συμπέρασμα	207
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	
ΚΕΙΜΕΝΑ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ	
1. George Berkeley. Πραγματεία πάνω στις αρχές της ανθρώπινης γνώσης	213
2. C.S. Peirce. Πώς να κάνουμε σαφείς τις ιδέες μας	283
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	313

Εισαγωγή

Το βασικό ζήτημα, που έχει απασχολήσει όσους στοχαστές από την αρχαιότητα έως σήμερα ασχολήθηκαν με το πρόβλημα της γνώσης, μπορεί να διατυπωθεί με απλούς όρους ως εξής: Η γνωσιακή διαδικασία συνίσταται σε δύο βασικούς παράγοντες. Από τη μια μεριά υπάρχει το γνωρίζον υποκείμενο, ο νους δηλαδή ή το πνεύμα του ανθρώπου, και από την άλλη το αντικείμενο της γνώσης. Το τελευταίο, εάν το πάρουμε με την ευρύτερή του έννοια, αναφέρεται σε όλα όσα γνωρίζουμε. Αναφέρεται δηλαδή κατ' αρχήν στον εξωτερικό κόσμο της εμπειρίας μας, που αποτελείται από υλικά αντικείμενα. Κατά δεύτερο λόγο, αναφέρεται στο περιβάλλον με την ευρύτερη έννοια, στο κοινωνικό, λ.χ., ιστορικό, ψυχολογικό περιβάλλον, καθώς και στις ιδέες και γενικές έννοιες που μπορεί να ανήκουν στον χώρο της λογικής, της επιστήμης, της τέχνης, της πολιτικής, της δικαιοσύνης, της ηθικής, της θρησκείας, κ.ο.κ. Το ερώτημα, λοιπόν, που τίθεται κατ' αρχήν, είναι το εξής: Πώς γνωρίζει ο άνθρωπος –το πνεύμα, ο νους– όλα αυτά τα πράγματα; πώς είναι λ.χ. δυνατόν να γνωρίζουμε τα υλικά αντικείμενα που μας περιβάλλουν, εφόσον δεν είναι της ίδιας υφής με το πνεύμα που τα γνωρίζει, και εφόσον τα ίδια δεν είναι αυτά που εισχωρούν μέσα στο νου μας; Στη συνέχεια ακολουθούν τα εξής καίρια ερωτήματα: ποια είναι η σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο της γνώσης, και ποια είναι η κύρια πηγή της γνώσης: το πνεύμα, ο νους του ανθρώπου, ή μήπως οι αισθήσεις; Θα δεχτούμε ότι οι αισθήσεις είναι αυτές που μας τροφοδοτούν με όλο το υλικό της γνώσης, ή μήπως για να γνωρίσουμε τα πράγματα με έναν τρόπο έγκυρο και για να φθάσουμε στη σύλληψη της αλήθειας, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο νους έχει τη δυνατότητα να λειτουργήσει αυτοδύναμα και ανεξάρτητα από τις αισθήσεις; Με άλλα λόγια, μπορούμε να

υποθέσουμε ότι το πνεύμα του ανθρώπου διαθέτει την ικανότητα να συλλαμβάνει άμεσα και εννοιακά την αλήθεια, την απόλυτα βέβαιη γνώση, ή μήπως θα πρέπει να ισχυρισθούμε ότι η γνώση αποτελεί προϊόν κάποιας διαδικασίας, καθώς και αλληλεπίδρασης εξωτερικών ή εσωτερικών παραγόντων; Αν ισχύει το δεύτερο, τότε ο δρόμος για να φθάσουμε στη σαφή σύλληψη μιας ιδέας χάνει τον χαρακτήρα της αμεσότητας και γίνεται σύνθετος.

Στην παραδοσιακή φιλοσοφία, τόσο στην αρχαία, όσο και στη νεότερη Ευρωπαϊκή, οι δύο κλασικές απαντήσεις στο πρόβλημα που αναφέρεται στα όρια της γνώσης είναι αυτές του δογματισμού και του σκεπτικισμού. Ο δογματισμός εκφράζει μία αισιόδοξη στάση: ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να φθάσει στην απόλυτη γνώση, να συλλάβει την αντικειμενική αλήθεια· αντίθετα ο σκεπτικισμός θεωρεί ότι υπάρχουν ανυπέρβλητα εμπόδια, τα οποία δεν μας επιτρέπουν να γνωρίσουμε τα πράγματα έτσι όπως είναι και να φθάσουμε στη σύλληψη της αλήθειας. Αν θέλαμε να δώσουμε κάποια παραδείγματα φιλοσόφων που θα τους χαρακτηρίζαμε ως δογματικούς, θα αναφερόμασταν κατ' αρχήν στην αρχαιότητα, στον Σωκράτη και στους Σωκρατικούς φιλοσόφους, και κυρίως στον Πλάτωνα, και από μια άποψη ίσως και στον Αριστοτέλη, με την έννοια ότι όλοι αυτοί οι στοχαστές εκφράζουν την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος μπορεί να συλλάβει την απόλυτη και αντικειμενική αλήθεια. Στους νεότερους Ευρωπαϊκούς χρόνους μεταξύ των δογματικών θα συγκαταλέγαμε τους ορθολογικούς φιλοσόφους, Descartes, Leibniz και Spinoza, αλλά και κάποιους εμπειριστές, όπως λ.χ. τον Berkeley. Περνώντας, τώρα, στον Σκεπτικισμό, θα πρέπει να ξεκινήσουμε από την αρχαιότητα με τους Σοφιστές, αλλά κυρίως με τους ονομαζόμενους Σκεπτικούς φιλοσόφους που ανήκουν σε τρεις διαφορετικές περιόδους: την Αρχαία Σκεπτική Σχολή,¹ με κύριο εκπρόσωπο τον Πύρρωνα τον Ηλείο και τον Τίμωνα, τη Μέση Σκεπτική Σχολή, με εκπροσώπους τους Αρκεσίλαο και Καρνεάδη,² και τη Νέα Σκεπτική Σχολή με εκπροσώπους

1. Πύρρων Ηλείος (360-270 π.Χ.), Τίμων (320-230 π.Χ.).

2. Αρκεσίλαος (315-240 π.Χ.), Καρνεάδης (213-128 π.Χ.).

τον Αινησίδημο³ και τον Σέξτο τον Εμπειρικό.⁴ Στους νεότερους Ευρωπαϊκούς χρόνους, σημαντικότερα ονόματα είναι αυτά των Montaigne και P. Bayle στον 17ο αιώνα, και των David Hume, Thomas Reid και Immanuel Kant στον 18ο αιώνα.

Όσον αφορά τώρα στο πρόβλημα που αναφέρεται στην πηγή της γνώσης, δύο είναι οι βασικές απαντήσεις που έχουν διατυπωθεί παραδοσιακά: του Ορθολογισμού και του Εμπειρισμού. Στην αρχαιότητα θεμελιωτής του Ορθολογισμού θεωρείται ο Σωκράτης και τα δύο μεγάλα ορθολογικά συστήματα που αναπτύχθηκαν στη συνέχεια είναι αυτά του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Ενώ στους νεότερους Ευρωπαϊκούς χρόνους, ως θεμελιωτής του Ορθολογισμού αναγνωρίζεται ο René Descartes, και ακολουθούν εξίσου σημαντικοί φιλόσοφοι, όπως ο Leibniz και ο Spinoza. Το άλλο μεγάλο φιλοσοφικό ρεύμα, ο Εμπειρισμός, μπορεί να βρει τις ρίζες του στην αρχαιότητα στους Ατομικούς φιλοσόφους, Λεύκιππο και Δημόκριτο, στους Στωικούς και τους Επικούρειους, ενώ στους νεότερους Ευρωπαϊκούς χρόνους ο φιλόσοφος που έθεσε τα θεμέλια του Εμπειρισμού είναι ο John Locke, και ακολουθούν ο George Berkeley και ο David Hume.

Στην κλασική αντιπαράθεση μεταξύ Ορθολογισμού και Εμπειρισμού σταθμό αποτελεί η εμφάνιση του Πραγματισμού, που προτάθηκε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα από τον Charles S. Peirce, έγινε όμως γνωστός σε ευρύτερη κλίμακα χάρη στο έργο του William James. Η κίνηση που αναπτύχθηκε στη συνέχεια με κύριους εκπροσώπους τους W. James, J. Dewey και G. Mead στην Αμερική και τον F. C. S. Schiller στην Αγγλία, συνάντησε έντονη αντίδραση και πολλαπλή κριτική, διότι θεωρήθηκε ότι αντιπροσωπεύει μία φιλοσοφία που συνδέει άμεσα τη σκέψη με τη δράση, σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αναπτύσσει μία καθαρά υποκειμενική θεωρία της αλήθειας εξαρτώντας την μ' έναν τρόπο άμεσο από την πρακτική ζωή και τις επιλογές του ατόμου. Η φήμη αυτή που δημιουργήθηκε γύρω από τις βασικές θέσεις του Πραγματισμού είχε ως αποτέλεσμα γενικά την παρερμη-

---

3. Στον 1ο αι. π.Χ.

4. Στον 2ο αιώνα μ.Χ.

νεία του ουσιαστικού περιεχομένου του. Έτσι γράφει χαρακτηριστικά ο James:

Ο όρος ‘πραγματισμός’, με τις προτροπές του για δράση, υπήρξε μία ατυχή επιλογή, θα πρέπει να ομολογήσω, και λειτούργησε προς όφελος αυτού του λάθους. Αλλά ό,τι και να έλεγε κανείς δεν θα μπορούσε να προστατεύσει τη θεωρία αυτή από τους επικριτές εκείνους που αρνούνται τόσο πολύ να δουν τη φύση της έρευνας αυτής, ώστε, όταν ο Dr. Schiller μιλάει για ιδέες που έχουν καλή ‘εφαρμογή’, το μόνο πράγμα που σκέπτονται είναι οι άμεσες εφαρμογές στο φυσικό περιβάλλον, ή η δυνατότητα που μας παρέχουν να κάνουμε λεφτά, ή να πετύχουμε κάποιο παρόμοιο «πρακτικής φύσεως» όφελος. Οι ιδέες έχουν, βέβαια, μια τέτοια εφαρμογή, άμεσα ή έμμεσα. Έχουν όμως εφαρμογή και μέσα στον πνευματικό κόσμο. Πιστεύοντας ότι εμείς δεν διαθέτουμε αυτή τη βασική επίγνωση του πράγματος, οι επικριτές μας αντιμετωπίζουν τη θεωρία μας σαν να προσφέρεται αποκλειστικά για μηχανικούς, γιατρούς, χρηματιστές και γενικά ανθρώπους της δράσης, που χρειάζονται ένα είδος πρόχειρης ή έτοιμης κοσμοθεωρίας, δεν διαθέτουν όμως τον χρόνο ή την ευφυΐα για τη μελέτη της γνήσιας φιλοσοφίας. Συνήθως περιγράφεται ο Πραγματισμός ως ένα χαρακτηριστικά Αμερικάνικο κίνημα, ένα είδος κολοβού σχήματος σκέψης, που ταιριάζει εξαιρετικά για τον άνθρωπο της δράσης, ο οποίος εκ φύσεως μισεί τη θεωρία και περιμένει άμεση ανταπόδοση σε ρευστό νόμισμα.⁵

Εδώ και αρκετές, όμως, δεκαετίες έχει γίνει πλέον συνείδηση –με αφετηρία, πιθανόν, την παρουσίαση του Πραγματισμού που έγινε από τον A. J. Ayer στα 1968⁶– ότι ο Πραγματισμός δεν αποτελεί απλά και μόνο μια χαρακτηριστικά Αμερικάνικη συμβολή στη φιλοσοφία, αλλά αντιπροσωπεύει συγχρόνως και έναν απόλυτα επίκαιρο φιλοσοφικό προσανατολισμό, που πηγάζει ως ένα βαθμό από την αρχαία Ελληνική φιλοσοφία και στη συνέχεια αντλεί από την παραδοσιακή

5. William James, *The Meaning of Truth. A Sequel to Pragmatism*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1971, σ.σ. 184-5 (1η έκδ. New York, 1909).

6. A.J. Ayer, *The Origins of Pragmatism*. Oxford: MacMillan, 1968.

επιχειρηματολογία, την οποία επιχειρεί να συνδυάσει με τα σύγχρονα της εποχής του επιστημονικά δεδομένα, καθώς και με τις προηγμένες λογικές ιδέες και μεθόδους.

Εκείνο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας είναι το εξής: το φιλοσοφικό ρεύμα του Πραγματισμού γεννιέται μέσα από την προσπάθεια να δοθεί μία λύση στο πρόβλημα της γνώσης, κατά κύριο λόγο ως απάντηση στις βασικές αρχές της Ορθολογικής φιλοσοφίας και, ως ένα σημείο, του Εμπειρισμού. Η απάντηση, όμως, που διαμορφώνεται από τους Πραγματιστές φιλοσόφους δεν αποτελεί απλώς μία αντίδραση στα δύο μεγάλα παραδοσιακά ρεύματα στην περιοχή της θεωρίας της γνώσης, αλλά είναι εμπλουτισμένη με τα νέα δεδομένα που προέρχονται από τον χώρο των Θετικών Επιστημών, της Ψυχολογίας, των Κοινωνικών Επιστημών και γενικά των Επιστημών του Ανθρώπου. Εδώ, άλλωστε, έγκειται και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο Πραγματισμός, ο οποίος εξακολουθεί, όμως, ακόμη και σήμερα να παραμένει σχεδόν άγνωστος στην Ελλάδα, τόσο στη φιλοσοφική κοινότητα όσο και στο ευρύτερο κοινό.

Αντίθετα, στην Αμερικανική και Ευρωπαϊκή διανοήση αποτελεί εδώ και αρκετές πλέον δεκαετίες αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, όχι μόνον στον χώρο της Γνωσιοθεωρίας, αλλά και της Φιλοσοφίας της Επιστήμης, και ειδικότερα στον χώρο της Λογικής, της Συμβολικής Λογικής, της Σημειωτικής, της Ερμηνευτικής, της Θεωρίας του Νοήματος, της Θεωρίας της Αλήθειας και Επιστημονικής Έρευνας. Παράλληλα, θα πρέπει να σημειώσουμε, ότι σήμερα παρατηρείται μια έντονη ανάπτυξη του ρεύματος του νεο-Πραγματισμού, κυρίως στην Αμερική, με σημαντικότερο ίσως εκπρόσωπο τον R. Rorty. Θα πρέπει, όμως, να πούμε ότι οι ιδέες που διατυπώνει ο Αμερικανός αυτός φιλόσοφος έρχονται σε πλήρη αντίθεση προς τις σημαντικότερες θέσεις του Πραγματισμού που εισηγήθηκε και θεμελίωσε ο Charles S. Peirce, ο οποίος αναγνωρίζεται πλέον σήμερα στη διεθνή κοινότητα ως η μεγαλύτερη μορφή της Αμερικάνικης φιλοσοφίας, του μεγέθους ενός Leibniz ή ενός Kant.⁷

---

7. Βλ. σχετικά James K. Feibleman, *An Introduction to the Philosophy of Charles S.*

Πράγματι, η προσεκτική μελέτη της Πραγματιστικής φιλοσοφίας του Peirce, η οποία θα αποτελέσει ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης στο παρόν βιβλίο, αποκαλύπτει έναν φιλόσοφο με πολυσύνθετο και διαρκώς εξελισσόμενο πνεύμα και ταυτόχρονα μία πολυδιάστατη παρουσία στο χώρο του φιλοσοφικού στοχασμού. Η πολυεδρικότητα αυτή του έργου του οδήγησε πολλούς από τους μελετητές του να τονίζουν κάθε φορά μία μόνο από τις πλευρές της φιλοσοφίας του. Έτσι, ο J. Buchler⁸ τον αντιμετωπίζει ως θεωρητικό της λογικής και της μεθοδολογίας, ο Feibleman⁹ ως μεταφυσικό κυρίως φιλόσοφο, ο T. Goudge διακρίνει στο έργο του δύο βασικές και αντιτιθέμενες τάσεις, τη νατουραλιστική και την υπερβατολογική. Ο Ayer¹⁰ τονίζει περισσότερο την εμπειριστική του πλευρά, ενώ ο Freeman¹¹ θεωρεί ότι η αξία του έγκειται στο γεγονός, ότι προσπάθησε να συνδυάσει τη μέθοδο του ορθολογισμού με αυτή του εμπειρισμού χωρίς ν' αφήσει ν' απορροφηθεί η μία από την άλλη. Ο Potter,¹² τέλος, πιστεύει ότι ο Peirce ήταν πάνω απ' όλα ένας κοσμολογικός και οντολογικός στοχαστής, ο οποίος συνδύασε την επιστήμη ως μέθοδο και ως αποτέλεσμα με την έλλογη πράξη για να δώσει μία θεωρία της αλήθειας. Παρά το γεγονός όμως, ότι τονίζεται κάθε φορά μία κυρίως πτυχή του έργου του Αμερικανού φιλοσόφου, θεωρώ ότι η ορθότερη στάση θα ήταν να πούμε, ότι εκείνο που προσπάθησε να κάνει ο Peirce, όσον αφορά τουλάχιστον τη θεωρία της γνώσης, ήταν να συνδυάσει τη μέθοδο του Ορθολογισμού με αυτή του Εμπειρισμού και να οδηγηθεί σε μια ποιοτικά διάφορη λύση τόσο από τα δύο αυτά ρεύματα, όσο

Peirce, Cambridge, Massachusetts 1969 (1η έκδ. 1946), Εισαγωγή σ. XXI. Philip Wiener (ed.), Charles S. Peirce: Selected Writings, Εισαγωγή, σ. XVII. I. Lieub, "New Studies in the Philosophy of Charles S. Peirce", *The Review of Metaphysics* 8 (1954): 291-320, σ. 251. R. Bernstein (ed.), *Perspectives on Peirce*, New Haven: Yale Univ. Press, 1965, "Εισαγωγή", σ. V.

8. Justus Buchler, *Charles Peirce's Empiricism*, New York, 1939.

9. James K. Feibleman, ό.π.

10. Ayer, *The Origins of Pragmatism*, ό.π.

11. Eugene Freeman, *The Categories of Charles Peirce*, London: Open Court, 1934.

12. Vincent Potter, *Charles S. Peirce, On Norms and Ideals*. The University of Massachusetts Press, 1967.

και από τις δύο αντιτιθέμενες τάσεις του δογματισμού και σκεπτικισμού. Ταυτόχρονα, καθώς προχώρησε στη θεωρία του νοήματος και της επιστημονικής αλήθειας, κατάφερε να συγκεράσει την επιστήμη ως μέθοδο και ως αποτέλεσμα με την έλλογη πράξη, χωρίς καμία από αυτές να προβάλλεται εις βάρος όλων των άλλων. Έτσι, εκείνο που δίνει ιδιαίτερη αξία στο έργο του, όπως παρατηρεί ο Paul Weiss,¹³ «είναι ακριβώς το γεγονός ότι μπόρεσε να διακρίνει την πλούσια και πολυσύνθετη παρουσία της πραγματικότητας, όπου συνυπάρχουν το συγκεκριμένο με το αφηρημένο, το απλό με το σύνθετο, το χρονικό με το αιώνιο, το γενικό με το ειδικό, το απόλυτο με το σχετικό, το πιθανό με το βέβαιο, παράγοντες που αποτελούν τα στοιχεία μιας σφαιρικής και συνάμα περιεκτικής αλήθειας και πραγματικότητας, να δει ότι η φιλοσοφία δεν είναι μία μόνον άποψη, αλλά η μελέτη αυτού που αγκαλιάζει όλες τις απόψεις».

Στις σελίδες, λοιπόν, που ακολουθούν θα ξεκινήσω με την παρουσίαση των βασικών θέσεων του Πραγματισμού, μέσα από μία ταυτόχρονη προσπάθεια κατανόησης του τρόπου με τον οποίο αναπτύχθηκε το φιλοσοφικό αυτό ρεύμα, ως αποτέλεσμα των ειδικών συνθηκών που επικρατούσαν στον φιλοσοφικό και επιστημονικό χώρο της εποχής του. Στη συνέχεια θα περάσω στην παρουσίαση των βασικών θέσεων της Καρτεσιανής γνωσιοθεωρίας, εφόσον η διαμόρφωση της θεωρίας του Πραγματισμού, τόσο του Peirce, όσο και των άλλων συγχρόνων του Πραγματιστών φιλοσόφων, δηλαδή των William James, John Dewey και George Mead, προκύπτει σ' ένα μεγάλο βαθμό από την κριτική που ασκούν όλοι αυτοί οι φιλόσοφοι στην παραδοσιακή ορθολογική φιλοσοφία και πιο συγκεκριμένα στο έργο του Γάλλου φιλοσόφου, René Descartes. Θα ακολουθήσει η παρουσίαση της κριτικής που ασκεί ο Peirce στον Καρτεσιανό ορθολογισμό και απριориισμό. Στη συνέχεια θα περάσω στην παρουσίαση των βασικών θέσεων του Εμπειρισμού, και ειδικότερα των θεωριών των τριών Βρετανών εμπειριστών φιλοσόφων, John Locke, George Berkeley, και David

---

13. Paul Weiss, "The Essence of Peirce's System", *The Journal of Philosophy*, 37 (1940): 254.

Hume. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στη θεωρία του Berkeley και στα χαρακτηριστικά του νομιναλισμού του, τα οποία αποτελούν ιδιαίτερο στόχο κριτικής εκ μέρους του Peirce. Τέλος, αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, θα αποτελέσει η θεωρία του νοήματος του C. S. Peirce, με την οποία προεκτείνεται και παίρνει νέο περιεχόμενο η θεωρία της γνώσης. Εδώ θα μου δοθεί η ευκαιρία να παρουσιάσω την δική μου ερμηνεία της σκέψης του Peirce σε τρεις βασικούς τομείς: τη θεωρία του νοήματος, και τις θεωρίες της αλήθειας και της επιστημονικής έρευνας, ως βασικών συστατικών της απάντησης του Πραγματισμού στο πρόβλημα της γνώσης.

Τέλος, θα πρέπει να σημειώσω, ότι η παρουσίαση και εξέταση όλων των θεωριών με τις οποίες ασχολούμαι στο βιβλίο αυτό συνοδεύεται από την παράθεση εκτεταμένων χωρίων έτσι, ώστε να δοθεί η ευκαιρία στον αναγνώστη να γνωρίσει από κοντά τον τρόπο με τον οποίο διατύπωσε τις ιδέες του ο ίδιος ο φιλόσοφος, με το έργο του οποίου ασχολούμαι κάθε φορά.¹⁴

---

14. Τα κείμενα που θα παραθέτω θα είναι σε δική μου μετάφραση, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά.

Η φιλοσοφία του Πραγματισμού και ο Charles S. Peirce

1. Εισαγωγή

Κάθε προσπάθεια να καθορισθεί με ακρίβεια αυτό που ονομάζεται Πραγματισμός οδηγεί στη διαπίστωση, ότι δεν πρόκειται για μια ομοιογενή θεωρία με σαφή όρια. Πρόκειται μάλλον για ένα φιλοσοφικό ρεύμα που γεννήθηκε στην Αμερική στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και κλείνει στους κόλπους του διάφορες τάσεις με κοινούς μεν κεντρικούς άξονες, οι οποίοι δεν θα μπορούσαν όμως με κανέναν τρόπο να ταυτισθούν απόλυτα. Ενδεικτικά μόνον αναφέρω ότι ο Lovejoy¹, σε μία προσπάθεια ταξινόμησης των Πραγματιστικών θεωριών, διακρίνει δεκατρία είδη, ενώ ο W. P. Montague αναφέρεται στους εξής Πραγματισμούς: βιολογικό, ψυχολογικό, οντολογικό, λογικό, παιδαγωγικό. Ο G. Deledalle², πάλι, χωρίζει τους Πραγματιστές φιλοσόφους σε δύο βασικές κατηγορίες, τους ‘μαγικούς’ και τους ‘λογικούς’. Στην πρώτη κατηγορία προτείνει την ένταξη του W. James, ο οποίος εφαρμόζει την αρχή του Πραγματισμού στη θρησκευτική πίστη και τη θρησκευτική εμπειρία, του Άγγλου ‘ουμανιστή’ F. S. Schiller και των Ιταλών συγγραφέων, Giovanni Papini και Giuseppe Prezzolini. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσει τους C. S.

---

1. Lovejoy, “The Thirteen Pragmatisms.” *Journal of Philosophy* (1908): 1-12, σσ. 29-39.

2. G. Deledalle, “Les pragmatists et la nature du pragmatism.” *Revue Philosophique de Louvain* (1979): 474.

Peirce, J. Dewey, George Mead και τέλος τους Ιταλούς, Giovanni Vailati και Mario Calderoni. Τέλος, έχει ενδιαφέρον να αναφερθεί εδώ η συμβολική περιγραφή του Πραγματισμού από τον ίδιο τον James:

Ο Πραγματισμός βρίσκεται ανάμεσα στις θεωρίες μας, όπως ο διάδρομος ενός ξενοδοχείου που οδηγεί σε αμέτρητα δωμάτια. Σ' ένα δωμάτιο μπορείς να βρεις κάποιον να συγγράφει μια αθεϊστική πραγματεία, στο διπλανό κάποιον άλλο πεσμένο στα γόνατα να προσεύχεται στον Θεό για να του δώσει πίστη και δύναμη, στο τρίτο, έναν χημικό να παρατηρεί τις ιδιότητες των σωμάτων. Στο τέταρτο, κάποιον φιλόσοφο να επεξεργάζεται ένα σύστημα μιας ιδεαλιστικής μεταφυσικής, στο πέμπτο κάποιον άλλο φιλόσοφο να προβάλλει επιχειρήματα για να αποδείξει την αδυναμία της μεταφυσικής. Όλοι όμως αυτοί οι άνθρωποι κάνουν χρήση του διαδρόμου και όλοι απ' αυτόν πρέπει να περάσουν, αν θέλουν έναν πρακτικό τρόπο για να παίζουν ή να βγαίνουν από τα δωμάτιά τους.³

Με τη σύντομη αυτή αναφορά στις παραπάνω ταξινομήσεις των Πραγματιστικών θεωριών, μπορεί κανείς να διακρίνει το μωσαϊκό που συνιστά τον Πραγματισμό, με αποτέλεσμα να αποβαίνει αδύνατη κάθε προσπάθεια να ταυτισθούν οι διάφορες τάσεις και να αναχθούν σε μια ενοποιημένη διατύπωση. Εκείνο, όμως, που μπορεί να γίνει είναι η αναζήτηση των νημάτων εκείνων που απαρτίζουν τον συνδεδετικό ιστό στην πολλαπλότητα έκφρασης του Πραγματισμού.

Κοινό χαρακτηριστικό, λοιπόν, όλων των Πραγματιστών φιλοσόφων είναι η κριτική στάση απέναντι στις βασικές αρχές της παραδοσιακής φιλοσοφίας και ταυτόχρονα μια στροφή του ενδιαφέροντος στην ανθρώπινη δράση. Η στάση αυτή, θα πρέπει να πούμε, είναι απόρροια των ειδικών συνθηκών που εμφανίζονται στα τέλη του 19ου αιώνα, και συμβάλλουν στη δημιουργία μιας πληθώρας αντιτιθέμενων τάσεων. Είναι, λοιπόν, χρήσιμο να δούμε την κάθε μία από αυτές χωριστά.

---

3. W. James, *Pragmatism*, New York: Meridian Books, 1967, σ. 47.